

В плеяді (рис. 3) чітко простежується вплив властивостей уваги на успіхи у засвоєнні програмного граматичного матеріалу учнями п'ятих класів. Як видно, перше місце серед інших займає обсяг уваги. Цей фактор можна вважати генеральним. Друге місце посідає концентрація уваги. Розвиток інших властивостей уваги на якість засвоєння учнями п'ятих класів програмного навчального матеріалу з граматики не впливає.

Отже, в п'ятих класах генеральним фактором, що впливає на успіхи у засвоєнні теоретичного граматичного матеріалу виступає обсяг уваги. Проте потужність цього фактора невисока. Можна думати, що на засвоєння учнями граматичного матеріалу впливають інші психічні фактори. Можливо, таким може бути рівень розвитку певної мислительної операції. Проте таке припущення потребує спеціальної перевірки.

Результати дослідження засвідчили, що провідними факторами, які впливають на результати написання учнями п'ятих класів диктантів є концентрація і стійкість уваги, а переказів — переключення й обсяг уваги. На засвоєння учнями п'ятих класів граматичного матеріалу також впливають переключення й обсяг уваги.

Отже, коли мова йде про провідні фактори, які впливають на успішне засвоєння української мови учнями п'ятих класів, необхідно диференційовано підходити не тільки до віку учнів, а й до головних розділів навчальної програми і різних видів діяльності учнів, пов'язаних із їх засвоєнням мови. Звичайно, не тільки властивості уваги виступають факторами, що впливають на засвоєння учнями української мови, існують й інші психологічні фактори (розвиток спостережливості, пам'яті, мислення тощо), а також соціологічні фактори (ставлення окремих категорій батьків і дітей до вивчення української мови), методичні фактори. Всі вони заслуговують на окремі дослідження.

Необхідність отриманих даних обумовлена потребою їх використання в курсі педагогічної психології для аналізу розвитку уваги учнів п'ятих класів та впливу її властивостей на навчальну успішність з української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блонський П.П. Избранные педагогические и психологические сочинения: в 2-х томах. — Т.1. [Сост. М.Г. Данильченко, А.А. Никольская]; Под ред. А.В.Петровского. — Т. 2. — М.: Педагогика, 1979. — 399 с.
2. Зыкова В.И. Познавательная деятельность учащихся со стойкой неуспеваемостью в условиях работы экспериментальных классов. Сб.: Психологические проблемы неуспеваемости школьников. — М., 1971. — С.206–252.
3. Калмыкова З.И. Проблема преодоления неуспеваемости глазами психолога. — М.: Знание, 1982. — 96 с.
4. Менчинская Н.А. Проблемы учения и умственного развития школьника. — М.: Педагогика, 1989. — 219 с.
5. Раев А.И. Управление умственной деятельностью младших школьников. — Л.: ЛГПИ им. А.И.Герцена, 1976. — 134 с.
6. Скрипченко Р.В. Розумовий розвиток молодшого школяра. — К., 1971. — 48 с.

Алла МАЗУР

СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИК ВИНИКНЕННЯ ТРИВОЖНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Дитячі страхи — поширене неблагополуччя у вихованні дитини. Прояв дитячих страхів дуже різноманітний: одним дітям сняться страшні сни, інші відмовляються залишатись самі в кімнаті, бояться темряви, дехто тремтить від страху, коли починається сильний дощ, гримить чи блискає і т. д. Якщо в поведінці дитини виникли та закріпились страхи, то це означає, що в її спілкуванні з батьками, в стилі виховання були допущені помилки. Так, наприклад, нестача спілкування з батьками, відсутність тісного емоційного контакту з ними є безпосередньою причиною порушення психічного та фізичного розвитку дитини, обумовлює формування негативних особистісних утворень, в тому числі і страхів.

Щоби допомогти дитині, необхідно розділяти поняття страху, тривоги та тривожної особистості. Страх — це специфічний гострий емоційний стан, особлива чуттєва реакція, що

проявляється в ситуації небезпеки. Відчуття страху властиве кожній людині, адже ця емоція має велике значення для збереження життя. Страх обумовлюється конкретною близькою небезпекою.

Тривога — це переживання віддаленої, незрозумілої небезпеки. У різних людей тривога проявляється по-різному. Ступінь тривожності дитини безпосередньо пов'язаний зі стилем її виховання. Посиленню тривожності сприяє підвищена батьківська вимогливість при недостатньому врахуванні можливостей дитини, у якій розвивається відчуття невідповідності вимогам. Такі діти пасивні, недостатньо самостійні, схильні швидше фантазувати, ніж діяти.

Якщо уважно придивитись до дитини, що відчуває страхи, то можна помітити у неї прояв підвищеної тривожності, риси тривожної особистості. Виникає питання, чи пов'язані дитячі страхи й тривожність? Так. Страхи характерні, насамперед, для поведінки тривожних дітей. Дитина перебуває у постійному напруженні, відчуває тривогу, у неї послаблюється відчуття безпеки. У такій ситуації будь-що, що містить хоча б мізерну небезпеку, може стати об'єктом страху дитини. Таким чином, причина багатьох дитячих страхів — не в загрозливих образах, а в підвищеній тривожності, послабленні відчуття безпеки, причиною чого є неправильні взаємини з батьками.

Серед "негативних" тактик виховання можна виділити три основні:

- 1) відторгнення (неприйняття дитини, демонстрація недобррозичливого ставлення);
- 2) надмірна вимогливість (надмірна критика, прискіпливість, покарання за дрібязкові провини);
- 3) гіперопіка (надмірна турбота, що позбавляє дитину самостійності).

Перша тактика формує у дитини відчуття покинутості, незахищеності, невпевненості в собі. Страхи, що виникають при таких відносинах, характеризуються невизначеністю — дитина не завжди може чітко сказати, чого вона боїться і чому.

Друга тактика позбавляє дитину необхідних їй емоційних контактів, відчуття благополуччя, захищеності. Надмірна критика формує у неї відчуття неповноцінності, тривожності й очікування нових неприємностей та невдач, побоювання всього, що асоціюється з батьками та їх покараннями.

Третя тактика надає дитині можливість отримувати батьківську любов та ласку, але надмірний догляд веде до інфантильності, несамостійності, нездатності приймати рішення, знижує особистісну здатність до саморегуляції в складних ситуаціях. Страхи з'являються в тому випадку, якщо батьки надто тривожні люди і "передають" дитині свої страхи.

Таким чином, у нашому дослідженні ми намагались з'ясувати кореляційні зв'язки між проблемами страху, дитячої тривожності й внутрішніми стосунками. Дослідження проводилось у дитячих садочках Тернополя. У ньому брало участь 86 дітей старшого дошкільного віку (47 дівчаток і 39 хлопчиків).

Найбільш широко використовуваною методикою для дослідження емоційного стану і особливостей особистості дитини-дошкільника є малюнкові тести. Малюнки дітей 5–7 років значно глибше розкривають їх переживання і внутрішній світ, ніж вербальні методики чи навіть метод спостереження. Тому в практичній психології та психокорекційній роботі з маленькими дітьми малюнкові тести є одним з основних методів діагностики емоційного стану й особистісних проблем дитини.

Аналізуючи малюнки, для нас важливо було з'ясувати:

1. Емоційні характеристики малюнка, що відображають настрій дитини та її ставлення до сімейної ситуації.
2. Взаємини дитини в сім'ї, які виявляються через особливості зображення членів сім'ї відносно Я-фігури дитини.
3. Особливості прояву ознак тривожності у взаємозв'язку з сімейною атмосферою та внутрішніми стосунками.

Традиційними показниками страху й тривожності є округла форма очей і рота, затемнений контур фігури, лінії з сильним натиском і т.д. (див.табл.1). Варто зазначити, що більшість дітей не виявляють ознак тривожності у своїх малюнках. Як правило, використовують теплі кольори, малюнки не містять елементів агресії, для дівчаток особливо

характерно прикрашати свої малюнки. Та все-таки, аналіз малюнків виявив ознаки тривожності приблизно у 36% обстежених дітей.

Таблиця 1.

Показники тривожності в малюнках "Неіснуюча тварина" (%)

ПОКАЗНИКИ СТРАХУ Й ТРИВОЖНОСТІ	КІЛЬКІСТЬ МАЛЮНКІВ З ДАНИМИ ПОКАЗНИКАМИ
1. Розташування малюнка в нижній частині аркуша	13,6
2. Великі округлі очі	18,2
3. Рот округлий чи у формі ризки	9,1
4. Затемнений контур або захист фігури	18,2
5. Лінії з сильним натиском	22,7
6. Використання характерних кольорів	31,8

З таблиці помітно, що найбільше тривожність дітей проявлялась через використання кольорів. Традиційно такі негативні тенденції, як тривожність, стрес, переживання страху, смуток символізують фіолетовий, коричневий, чорний та сірий кольори. Діти, в поведінці яких спостерігались ознаки високої тривожності, як правило, обирали для своїх малюнків чорні та сірі відтінки, рідше — фіолетові. Крім того вони часто сильно і неакуратно заштриховували фігури тварин, а контур "оздоблювали" додатковим захистом (шипями, щитами і т. п.). Обличчя в даних малюнках деталізувалось нечасто, тому важко дати ґрунтовну характеристику на основі форми рота і очей. Особливо інформативним є розташування фігури на папері та її розмір, адже ці показники свідчать про невпевненість в собі, низьку самооцінку, нерішучість, боязкість, а отже, й про високу тривожність.

Надалі ми спробуємо з'ясувати основне питання нашого дослідження: "Чи має внутрісімейна ситуація вплив на виникнення у дитини тривожних тенденцій?"

Як вже згадувалось раніше, аналізуючи малюнки, для нас було важливо з'ясувати їх емоційні характеристики, що відображають настрій дитини та її ставлення до сімейної ситуації. Для виявлення даного аспекту використовувались традиційні для малюнкових методик показники (див.табл.2). В якості показників емоційного тону малюнка використовувались:

- кольорова гамма малюнку (чим тепліші кольори використовує дитина, тим позитивніший її емоційний настрій);
- наявність посмішок на обличчях людей, що відображає життєрадісний настрій автора малюнка;
- наявність символів (сонце, квіти, метелики), які традиційно вважаються показниками позитивного настрою;
- розміри фігур та наявність сильного штрихування (маленькі розміри та значне штрихування відображають напруження дитини та її негативне ставлення до об'єкта, який малює).

Отож, розглянемо таблицю 2, яка відображає проблему емоційного настрою дитини під час малювання власної сім'ї.

Звичайно, відсоток дітей, у яких переживали негативні емоції при зображенні своєї сім'ї, не надто високий. У цілому малюнки яскраві, старанні та деталізовані. Більшість дітей малювали свою сім'ю на фоні пейзажу, відображали сонячну погоду. Значна кількість малюнків містить зображення сонця, квітів, пташок та метеликів, які символізують спокій та задоволення. Переважно діти відображали сімейне тепло та близькість, малюючи членів своєї родини, що взялись за руки, або у спільній діяльності, на невеликій відстані один від одного.

Таблиця 2.

Показники емоційного тону малюнка сім'ї (%)

ПОКАЗНИКИ ПОЗИТИВНОГО ЕМОЦІЙНОГО ТОНУСУ	хлопчики	дівчатка	ПОКАЗНИКИ НЕГАТИВНОГО ЕМОЦІЙНОГО ТОНУСУ	хлопчики	дівчатка
1. Переважання теплих відтінків	81,8	81,8	1. Переважання холодних відтінків	18,2	18,2
2. Наявність посмішки	81,8	72,7	2. Відсутність посмішки	18,2	27,3
3. Наявність символів: сонце, квіти, метелики і т.д.	45,5	63,6	3. Наявність символів: хмари, дощ, сніг і т.д.	54,5	36,4
4. Великі розміри, м'яке штрихування	63,6	63,6	4. Малі розміри, безладне штрихування	36,4	36,4

Ще детальніше взаємини дитини в сім'ї виявляються через зображення членів сім'ї відносно Я-фігури дитини. Очікується, що дитина, яка відчуває емоційне благополуччя в сім'ї, буде малювати повний склад сім'ї. Якщо ж дитина спотворює реальну ситуацію, то за цим майже завжди прослідковується емоційний конфлікт, незадоволеність сімейною ситуацією. Крайніми є варіанти, коли на малюнку взагалі не зображені люди, або зображені лише не пов'язані з сім'єю люди. В нашому дослідженні здебільшого зустрічались мало виражені відхилення від реальності, а саме: зменшенням або збільшенням складу сім'ї. У таблиці 3 відображена ситуація внутрісімейних взаємин, що склалась у групі обстежуваних дітей.

Як бачимо, серед негативних тенденцій провідною є схильність дітей зменшувати реальний склад сім'ї. Дитина "забуває" малювати тих її членів, які для неї найменш емоційно привабливі, з якими складаються конфліктні стосунки. Наприклад, дитина зображує себе та брата, але на малюнку відсутні батьки. Ймовірно, таким чином, дитина уникає негативних реакцій, пов'язаних із певними людьми.

Таблиця 3.

Особливості зображення членів сім'ї (%)

ПОКАЗНИКИ ЗОБРАЖЕННЯ ЧЛЕНІВ СІМ'І	КІЛЬКІСТЬ МАЛЮНКІВ З ДАНИМИ ПОКАЗНИКАМИ
1. Реальна кількість членів сім'ї	68,2
2. Збільшення складу сім'ї	13,6
3. Зменшення складу сім'ї	18,2
4. Зображення лише Я-фігури або її відсутність	9,1

Менш цікавими є малюнки, де збільшений склад сім'ї. Їх найчастіше малюють діти, що є єдиними у сім'ї. Ми не зупинятимемось на них, а відразу перейдемо до найбільш проблемної ситуації, коли дитина зображує лише себе, або, навпаки, Я-фігура відсутня. Такі малюнки свідчать про відсутність у дитини відчуття єдності з сім'єю. Якщо ж дитина зображає лише себе, то це може означати або її егоцентричність (Я-фігура велика, деталізована, прикрашена), або відчуженість дитини, відчуття покинутості (маленька Я-фігура у поєднанні з негативним емоційним фоном).

Іноді для більш ґрунтовного аналізу ситуації в сім'ї виділяють ще детальні особливості дитячих малюнків: розміри зображених фігур, відстань між ними і навіть вираз облич (див.табл.4).

Велике значення мають і розміри зображених людей, вони відображають суб'єктивну значущість даної людини для дитини, тобто місце, яке ці стосунки займають у даний момент в

душі дитини. Переважно діти малювали усіх дорослих членів сім'ї однаковими, а дітей, відповідно, трішки меншими. Але зустрічались малюнки, на яких хтось із зображених був значно більшим за інших, найчастіше це була мама. Цікаво розподілилась оцінка дитьми значущості тата й бабусі. Батько є ваговою фігурою для переважної більшості хлопчиків. Ймовірно, у цьому випадку має значення процес ідентифікації. Хлопчик наслідує свого батька, прагне бути схожим на нього, а тому й відчуває емоційну прив'язаність до тата. Бабуся є дуже важливою для дівчаток дошкільного віку. Зазвичай, це трапляється тоді, коли батьки зайняті й усі клопоти про дитину бере на себе бабуся.

Таблиця 4.

Особливості міжособистісних стосунків у сім'ях дітей дошкільного віку (%)

ПОКАЗНИКИ ВЗАЄМИН У СІМ'І		ХЛОПЧИКИ	ДІВЧАТКА
1. Найбільша на малюнку фігура	Мама	22,9	25,8
	Тато	14,3	9,7
	Бабуся	2,9	12,9
	Дідусь	–	3,2
	Сестра (брат)	–	3,2
2. Найвище на малюнку зображено	Маму	2,9	6,5
	Тата	14,3	9,7
	Бабусю	–	12,9
	Дідуся	–	–
	Сестру (брата)	11,4	22,6
	Саму дитину	5,7	–
3. Найнижче на малюнку зображено	Маму	11,4	6,5
	Тата	5,7	3,2
	Бабусю	2,9	3,2
	Дідуся	–	–
	Сестру (брата)	8,6	3,2
	Саму дитину	14,3	19,4
4. Найближче до дитини розташовано	Маму	22,9	41,9
	Тата	25,7	9,7
	Бабусю	–	9,7
	Дідуся	–	–
	Сестру (брата)	22,9	19,4
5. Зображення з натиском, заштриховане чи непевне	Мама	5,7	–
	Тато	8,6	3,2
	Бабуся	2,9	–
	Дідусь	–	3,2
	Сестра (брат)	–	3,2

Дуже важливо, хто на малюнку зображений вище, а хто — нижче. Найвище на малюнку розміщена людина, яка, на думку дитини, має найбільшу владу в сім'ї. Причому розмір не відіграє у цьому випадку суттєвої ролі. В більшості випадків найвищу позицію займали сестрички чи братчики (як правило, молодші). Ймовірно, така ситуація зумовлена конкуренцією за батьківську любов та ревнощами. Досить владною дівчатка дошкільного віку вважають бабуся. А на найнижчій позиції, як правило, опинялась дитина або сестрички чи

братики (приблизно їх віку чи трошки старші). Тобто майже всі діти вважають, що головна роль у сім'ї належить дорослим.

Велике значення має також відстань між персонажами. Найближче до себе дитина зображує того, з ким насправді перебуває у тісному емоційному зв'язку. Люди, які безпосередньо торкаються один одного на малюнку, перебувають у тісному психологічному контакті. Переважна більшість дітей зображувала поруч із собою маму (особливо дівчатка). Значна частина хлопчиків малювала себе найближче до батька, інколи — в спільній діяльності. Певна частина малюнків свідчить про тісний емоційний зв'язок дитини з братом чи сестрою, навіть тісніший, ніж із батьками. Дехто взагалі не зображував батьків, а лише брата чи сестру.

Людина, що викликає у дитини хвилювання, зображується зі значним натиском олівця, сильно заштрихованою, чи кілька разів обведеним. Такою людиною найчастіше виявлявся батько. У незначній кількості хлопчиків хвилювання викликає мати, що для дівчаток взагалі не характерно.

Варто звернути увагу на зображення обличчя людей. Наприклад, дитина вважає голову найціннішою частиною тіла. На її думку, "найрозумніша" людина в сім'ї повинна мати найбільшу голову. З огляду на це, на більшості малюнків дорослі зображені зі значно більшими головами, ніж діти. Варто зазначити, що особливими "розумовими здібностями" діти схильні наділяти матерів.

Очі для дитини — це не лише орган зору. Вони ще призначені для того, щоби плакати. Плач — природний спосіб вираження дитиною емоцій. Тому великі відкриті очі означають тривогу, хвилювання, прагнення людини, щоб їй допомогли, а очі "крапочки" чи "щілинки" — виражають внутрішню заборону на плач, вони наче не наважуються попросити про допомогу. Рот дитина сприймає як засіб для вираження агресії. Тому людина з великим чи заштрихованим ротом сприймається як джерело загрози. Якщо рота немає взагалі чи він зображений у вигляді риси, то людина приховує свої почуття, не може їх висловити словами, або не може впливати на інших.

Таких малюнків, де можна було б виявити тривожність, страх чи агресію за виразом обличчя, загалом виявилось небагато. На цих малюнках (а їх всього чотири) у всіх членів сім'ї, як правило, великі круглі очі. У трьох випадках агресія спрямована зі сторони матері. У неї зображений великий заштрихований рот (як правило, чорним кольором). Ще на одному малюнку джерелом загрози дитина вважає батька, причому тут у фігури матері рот відсутній взагалі, тобто мати не має реального впливу в сім'ї.

Таким чином, проаналізувавши малюнки, ми виявили неблагополучні та конфліктні сім'ї. Звернувшись ще раз до результатів, отриманих на основі аналізу малюнка неіснуючої тварини, виявили у дітей з цих сімей високу тривожність і значну кількість страхів. Проаналізувавши таким чином решту малюнків, отримали наступні результати (табл. 5).

Таблиця 5.

Залежність рівня тривожності від емоційного благополуччя сім'ї (%)

	ХЛОПЧИКИ	ДІВЧАТКА	ХЛОПЧИКИ	ДІВЧАТКА
Позитивна сімейна атмосфера	62,9	74,1	Негативна сімейна атмосфера	37,1 29,1
Висока тривожність	13,6	21,7	Висока тривожність	46,2 55,6
Середня тривожність	59,1	56,5	Середня тривожність	30,8 33,3
Низька тривожність	27,3	21,7	Низька тривожність	23,1 11,1

Отже, прямопропорційною є залежність між сімейною атмосферою та рівнем тривожності дитини, причому особливо чутливі до сімейних негараздів дівчатка дошкільного віку. У дітей з благополучних сімей переважає середній або низький рівень тривожності, і лише незначний відсоток дітей має високу тривожність. Причому можна припустити, що це саме ті

діти, матері яких надто опікуються ними. Якщо у сім'ї часто бувають конфлікти, напружена атмосфера, то у дитини формується тривожний характер, виникають страхи. Щоби допомогти дитині, дуже важливо не боротись із конкретним страхом, а намагатись усунути основні причини підвищеної загальної тривожності, що, насамперед, повинні зробити самі батьки. Для цього вони повинні уважно придивитись до дитини, до себе, до ситуації в сім'ї в цілому. Необхідно переглянути свої вимоги до дитини, усвідомити дитячі можливості. Батьки повинні пам'ятати, що дуже важливо підвищити почуття впевненості дитини в собі, дати їй можливість пережити успіх, показати наскільки сильна дитина, як вона, доклавши зусиль, може подолати будь-які труднощі.

Дуже важливо переглянути методи заохочення та покарання. Намагатись застосовувати більше заохочень, спрямовувати їх на підвищення самоповаги, на підкріплення самооцінки дитини, на виховання впевненості та посилення відчуття безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Захаров А.И. Как преодолеть страхи у детей. — М.: Педагогика, 1986. — 112 с.
2. Ковалев Г.А. Психическое развитие ребенка и жизненная среда // Вопр. психол. 1993. — №1. — С.13–24.
3. Мир детства: Дошкольник / Под ред. А.Г. Хрипковой. — М.: Педагогика, 1987. — 256 с.
4. Психология дошкольника / Сост. Г.А. Урунтаева. — М.: Издат. центр "Академия", 1997. — 384 с.
5. Спиваковская А.С. Как быть родителями: (О психологии родительской любви). — М.: Педагогика, 1986. — 160 с.
6. Титаренко Т.М. Такие разные дети. — К.: Рад. шк., 1989. — 144 с.
7. Хоментausкас Г.Т. Семья глазами ребенка. — М.: Педагогика, 1989. — 160 с.
8. Эмоциональное здоровье вашего ребенка: Пер. с англ. — М.: Авиценна, ЮНИТИ, 1996. — 400 с.

Валерій ПЛІСКО

ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ РУХІВ І МОЖЛИВОСТЕЙ УПРАВЛІННЯ ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Професійна діяльність працівників правоохоронних органів часто пов'язана з умовами, у яких під час небезпеки необхідно проявляти такі спеціальні якості, як рухова сприйнятливість, чутливість; хвильова регенерація імпульсу сили руху, а також вміння розподілити власні зусилля і можливості в індивідуальному і колективному виконанні.

Аналіз навчальних програм, вимог з фізичної культури до курсантів чи співробітників правоохоронних органів вказує на відсутність науково-методичних розробок щодо формування вказаних якісних характеристик. Результати педагогічних досліджень дозволили скласти уявлення про деякі тонкощі та особливості методичного підходу до формування спеціально спрямованих якостей.

Однією з факторних ознак, яка впливає на організацію рухів співробітників у екстремальних ситуаціях, є темнота чи сутінки. Ці умови є домінуючими у службовій діяльності курсантів.

У будь-якій критичній ситуації успіх поєдинку з противником залежить від точності відтворюваних рухів. Точність окоміру у визначенні дистанції під час пересування (свого чи противника), у визначенні найкоротшого шляху прикладання фізичних зусиль у момент подолання перешкод, захватів, ударів і т.д. дозволяє тому, хто навчається, правильно виконувати розрахунки, а значить з максимальною точністю регулювати не тільки рухи, але й самі ситуації. "Чуттєвий зміст", закладений у людині природою. Він відображається у здібностях і розвитку їх у певній ситуації. Природно, він вимагає постійного удосконалення.

У регуляції положення тіла у просторі вирішальну роль відіграє чутливість. Чутливість від природи, підкріплена відпрацьованою спеціальною технікою, збільшує у багато разів активність м'язової дії. У складних критичних ситуаціях, коли співробітник обрав шлях і спосіб дій, задумане може не здійснитись через те, що у нього не вистачило точності у рухах чи свободи рухів, обрано неправильний напрямок прикладання зусиль.

Чутливість відтворюваних дій може частково втрачатись навіть при незначних змінах у природному положенні тіла. Наприклад, при виконанні різних рухів природне вертикальне положення голови — це запорука економного витрачання енергії, завдяки збереженню